

- Buzogány Dezső* (RSz 1982, 227–229.);
Benkő Elek (*Udvarhelyszék köveiről. Korunk* 1982/3, 233.);
Bodor Ferenc (*Egy régi adósság. Művészet* 1982/4.);
Végh János (*Medieval Art from Transylvania. The New Hungarian Quarterly* 1983, 137–139.);
Id. Entz Géza (*Ars Hungarica* 1988/2, 234–236.).
 Buzogány Dezső: Köszöntő. In: RSz 2002, 3–7.
 Forster Gyula-díjjal tüntették ki Dr. Dávid László nyugdíjas lelkipásztort. In: RSz 2003, 330.

Szerk.

Doktori fokozatot szerzett Kovács Sándor

Kovács Sándor, a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet unitárius tanára 2007. július 5-én a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész-tudományi Karán (SZTE BTK) védte meg *Az angolszász–magyar unitárius érintkezések a 19. században* című doktori értekezését.

Az értekezést dr. Szőnyi György Endre elnök, a SZTE BTK Angol–Amerikai Intézet vezetője, dr. Csorba László, a Római Magyar Akadémia igazgatója, egyetemi tanár (ELTE), dr. Máté-Tóth András, SZTE Vallástudomány Tanszék vezetője, dr. Zentai Mária, SZTE BTK, dr. Török Zsuzsanna Budapest CEU summa cum laude minősítéssel értékelte.

Az alábbiakban a doktori dolgozat téziseit adjuk közre.

I. Bevezetés. A dolgozat témája és módszere

Az angolszász–magyar protestáns kapcsolatok történetének mostohagyermekével, az unitárius egyházzal foglalkozunk dolgozatunkban. Az angol–amerikai–magyar érintkezési viszonyok tizenkilencedik századi, az unitárius egyház intézményrendszere köré épülő eseménytörténete, úgyszólván ismeretlen a szakma előtt. Ennek több oka is van: a felekezet számaránya és elszigeteltsége, a legkülönbözőbb könyvtárakban és levéltárakban szétszórta, nehezen hozzáférhető anyag, ugyanakkor az erdélyi unitáriusok intézményrendszerének, hitének, történelmének ismerete is nehezítette a kutatást. Az értekezés szerzője Kolozsvárott, Oxfordban és Manchesterben kutathatott, így eddig ismeretlen forrásokat, jegyzőkönyveket tanulmányozhatott. A dolgozat módszere – a fentiekben jelzett körülmények következtében is – bátran későpozitivistának is tekinthető. Nem tiltakoznánk ez ellen a megjelölés ellen, hiszen tisztában vagyunk azzal, hogy az irodalmi, politikai, gazdasági, eszmetörténeti kapcsolatok elmélyült elemzése elképzelhetetlen lesz anélkül az intézményes háttér nélkül, amelynek új forrásait szövegezzük meg. Ez persze azt is jelenti, hogy az egyes részterületek árnyalt, a felsorolt szakmák módszertani kérdéseit is érintő elemzésére nem vállalkozhattunk, hiszen ah-

hoz egy sor szakterület szakemberévé kellett volna válnunk az anyag feltárásával párhuzamosan.

II. A dolgozat szerkezete

A disszertáció három nagy egységből áll. Az első fejezetben *A magyar–angol–amerikai unitárius kapcsolatok alakulását 1821-től 1848-ig* vizsgáljuk, és megpróbálunk helyzetképet adni az angolszász–magyar unitárius kapcsolatok korai szakaszáról. Bemutatásra kerül az angol unitáriusok által írt, és Kolozsvárra is elküldött *Brevis Expositio* című levél fogadtatása, fordításai és az erre írt válaszok. Ugyanebben a fejezetben szólunk Körmöczi János felvilágosult unitárius püspök 1787-ben készült, *Az Angliában vagy Britanniában és Scotiában lévő unitáriusokról új dátumok* című, kéziratban maradt művéről. A szöveg elemzése során megállapítottuk, hogy az „új dátumok” tulajdonképpen Gottlieb Jakob Planck 1787-ben kiadott *Neueste Religions-Geschichtjének* magyarázata. Planck forrásául August Wendeborn *Der Zustand des Staats, der Religion... in Grosbritannien* műve szolgált.

Körmöczi kivételes egyéniségére és az angol kapcsolatok kiépítésében vállalt szerepére mutatunk rá a *Molnos–Bowring–Körmöczi háromszög és az „erdélyi populáris irodalom”* alfejezetben. A magyar költők és Petőfi fordításairól ismert Bowring kapcsán megvizsgáltuk, hogyan használta fel az angol irodalmár és diplomata az angol unitárius egyház intézményi kereteit fordítói ambíciói érdekében. Az első fejezetet záró, kisebb terjedelmű dolgozatokban, Bölöni Farkas Sándor, Székely Mózes és Jakab József angliai útjának tanulságait foglalmaztuk meg.

A második fejezetben a megszilárduló kapcsolatokra épülő kölcsönös látogatásokat vettük vizsgálat alá, elsőként John Paget egyházdiplomáciai tevékenységének eredményeiről, a Manchester New College-ban magyar unitárius papoknak felajánlott ösztöndíj megszerzésének körülményeiről értekeztünk. Ehhez kapcsolódott az első angol egyházdiplomata, Edward Tagart 1858-ban tett, tragikus kimenetelű erdélyi látogatása. Tagart látogatását újabb, ezúttal politikai céloktól is motivált angol utazó, Alfred Steinthal, Kossuth titkos ügynöke tette teljessé. Kossuth–Steinthal kapcsolatát igazolandó, néhány eddig ismeretlen levelet közöltünk ebben a részben. Ferencz József és Buzogány Áron 1859. évi londoni látogatása során az unitárius egyháztörténetírásban már kánonjogra emelkedett tévhitet – az angol ösztöndíj Ferencz Józsefeknek való fölajánlását – próbáltuk meg szétoszlatni. A *Manchester New College magyar diákjai* részben az unitárius peregrinusok egyházdiplomáciai tevékenységére, és az első akadémiták könnyűnek éppen nem mondható londoni forgolódására összpontosítottunk. Simén Domokos, John Paget és Kriza János szemüvegén keresztül vizsgálva az eseményeket rávilágítottunk a magyar ösztöndíj fontosságára, nem hallgatva el az egyházon belül egymásnak feszülő érdekellentéteket sem.

A második rész záró fejezete az 1860-as évek angol–magyar–amerikai levélváltását, és az angolszász unitáriusok erdélyi látogatásait vizsgálja. Itt ismertettük J. J. Tayler, a Manchester New College eruditus tanárának erőfeszítéseit a kolozsvári unitárius kollégium kéziratára katalógusának kinyomtatása és közzététele, valamint Kénosi–Uzoni latin nyelven írott históriája kiadása tárgyában.

A dolgozat harmadik és legterjedelmesebb fejezete az angol–amerikai–magyar kapcsolatok alakulását követi 1870-től 1905-ig. Tulajdonképpen ebben a fejezetben foglalkozunk a szorosabban vett irodalom- és művelődéstörténeti kérdésekkel, a Jókai fordításokkal és a kolozsvári angol társalgó kör történetével. John Fretwell angol–amerikai

kereskedő és egyházdiplomata életének bemutatása kapcsán tárgyaltuk Jókai Mór *Egy az Isten* című regényének genezisét, recepciótörténetét és angol fordításait.

A kolozsvári angol nyelvművelést Kovács János, az unitárius kollégium igazgatótanára vállalta magára, nem csak mint a Ferenc József Tudományegyetem angol nyelv és irodalom lektora, hanem, mint az English Conversation Club alapító elnöke is. Dolgozatunkban a klub életének negyed századát követtük nyomon, az alapítástól az elnök haláláig. Erdélyt és Kolozsvárt meglátogató angol és amerikai utazók beszámolóiból, újságcikkeiből némelykor hosszasabban idéztünk, anélkül azonban, hogy a 19. századi Erdélyről vagy a Monarchiáról alkotott képet elemeztük volna. A fejezet záró dolgozatában megkíséreltük összefoglalni az angol–amerikai–magyar kapcsolatok teológiai és egyháztársadalmi mérlegét.

III. Vizsgálati módszerek

A disszertáció írása során több száz oldal magyar és angol kéziratos anyagot – levelek, naplók, jegyzőkönyvek – olvastam át. A magyar unitárius (*Keresztény Magvető, Unitárius Közlöny, Unitárius Élet*) és világi (*Ébredés, Magyar Polgár, Kolozsvár, Kelet, Ellenzék, Erdélyi gazda, Hölgyfutár, A Hon, Fővárosi Lapok, Vasárnapi Újság, Pesti Hírlap, Budapesti Szemle*) periodikák mellett használtam az angol és amerikai (*The Monthly Repository, The Christian Reformer, The Inquirer, The Christian Life, The Unitarian Herald, The Christian Register, The Christian Examiner and Theological Review, The Monthly Religious Magazine, The Unitarian Review, The Christian Inquirer, Old and New, Monthly Journal*) Kolozsvárott, Oxfordban vagy Manchesterben elérhető egyházi kiadványokat is. Nagy összefoglaló tanulmány ebben a témakörben viszonylag kevés íródott, ezekre az értekezés lábjegyzeteiben és a bibliográfiában utaltam. A felettébb nagy adathalmaz rendszerezése az eseménytörténet többé-kevésbé lineáris követése mellett bizonyult kezelhetőnek, ebből adódóan a tudományos dolgozat és adattár keveredése néhány esetben nehezen választható szét, ezért úgy gondolom, hogy szükséges lesz a legfontosabb dokumentumokat tartalmazó adattár összeállítására.

IV. Új eredmények (tízjesek)

1. Az 1821-ben az *Unitarian Fund* által Kolozsvárra is elküldött *Brevis Expositio* a 19. század első felének legtöbbet másolt és fordított unitárius írása. A felekezet történetében a Türelmi Rendeletet követő száz esztendőben nem volt ehhez hasonló népszerűségnek örvendő traktatus. A legkevesebb 124 példányban és több szövegváltozatban fennmaradt másolatok alapján megállapítható, hogy az angol unitarizmus újólag történő felfedezése Bölöni Farkas Sándor észak-amerikai élményei közzétételéig, illetőleg a konzisztórium elé terjesztett jelentése megtárgyalásáig, az erdélyi unitárius egyházi és világi értelmiség kedvelt kérdése és beszédtemája a *Brevis* és az arra adandó válasz volt. A szöveg elemzése során megállapítottuk, hogy a szociniánus teológiai gondolkodás századokon átívelő tradíciója fedezhető fel a Kolozsvárra küldött sorokban. A válaszlevél elemzése során az erdélyi unitárius körökben már-már kanonikus rangra emelkedett Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István nevéhez kapcsolódó *Unitárius Egyháztörténet* rendszerét mutattuk ki.

2. Az angol–magyar kapcsolatok korai szakaszának alakulásában újra kell értékelnünk Körmöczi János püspök szerepét. Az unitárius egyháztörténet-írás, elsősorban Gál Kelemen az unitárius kollégiumról írott monográfiája nyomán, Körmöczi mentális

épségét, egy 1818-ban bekövetkezett szerencsétlen baleset után, megkérdőjelezi. Dolgozatunkban rámutattunk arra, hogy az angol unitárius kapcsolatok mozgatója és irányítója Körmöczi volt. A szigetországban élő hitrokonok iránti érdeklődését bizonyította az az 1787-ben készült jegyzet, melyet összevetettünk Planck, Wendeborn és Lindsey műveivel és megállapítottuk, hogy a püspök, ha közvetve is, de Lindsey első magyar fordítójának tekinthető. A British Museum könyvtárában megtaláltuk azt a latin nyelvű nyomtatott unitárius konfessziót, mely Körmöczi válaszlevelének tekinthető.

3. Körmöczi–Molnos–John Bowring a magyar populáris irodalom érdekében folytat levélváltása nem volt ugyan egészen ismeretlen, arra azonban, hogy Bowring unitárius egyházi lapban publikálta első magyar vonatkozású fordításait, kutatásaink során derült fény.

4. Bölöni Farkas Sándor nyugat-európai, elsősorban angliai majd észak-amerikai útját a kutatás elválasztotta az egyházdiplomáciától. A székely nemes küldetése, a konzisztórium elé terjesztett jelentése, valamint az angliai és amerikai unitárius társulatok jegyzőkönyvei alapján, új megvilágításba került. Azt igyekeztünk bebizonyítani, hogy Bölöni nem pusztán kedvtelésből utazott, hanem egyháza akkreditált diplomatája volt mind Nyugat-Európában, mind pedig az Amerikai Egyesült Államokban.

5. John Paget János angol–magyar orvos életrajzát az erdélyi unitárius oktatásügy és a londoni magyar ösztöndíj tárgyában szerzett érdemeivel egészítettük ki.

6. Kossuth politikai céljai érdekében (is) mozgósított angol unitárius egyházdiplomácia kulisszatitkai ismertek voltak, értekezésünkben a meglévő eredményeket egészítettük ki néhány ismeretlen Kossuth-levéllel és az unitáriusok lapjában, a *The Inquirerben* megjelenő propaganda cikk felsorolásával. A 19. századi budapesti unitárius misszió egyes retorikával használatára fel céljai érdekében Kossuth unitárius szimpátiáját.

7. John Fretwell és Jókai Mór irodalmi/üzleti kapcsolatáról nemigen tudott a szakirodalom. Dolgozatunkban az *Egy az Isten* genezisének és recepciótörténetének új, eddig ismeretlen, de egyértelműen John Fretwellhez köthető fejleményeit ismertettük. Részben sikerült felkutatnunk és ismertetnünk azokat a regényrészleteket (*God is One*) vagy novellákat (Slining-Stones), melyek angol és amerikai unitárius periodikákban jelentek meg, és amelyekről nem tudott a magyar szakirodalom.

8. A dolgozat egyik legterjedelmesebb fejezete a kolozsvári angol klub (English Conversation Club) történetének feldolgozása. A magyar anglistika és amerikanisztika történetében is számottevő vállalkozás történetét még nem írták meg. Kovács János, az unitárius kollégium igazgató-tanára és a Ferenc József Tudományegyetem első angol nyelvlektora életpályáján keresztül mutatjuk be az angol nyelv- és kultúra erdélyi, elsősorban kolozsvári népszerűsítésére tett erőfeszítéseit. Az angol klub történetének tárgyalásakor röviden foglalkozunk azok életpályájával is, akik a kör vendégei voltak, és előadásaikkal, írásaikkal az angol klub és Kolozsvár hírnevét öregbítették. A klub története során rávilágítottunk George Browning etnográfus naplójának kiaknázatlan gazdagságára, bemutatjuk a texasi egyetem neves Bolyai-kutató matematikusát, George Halsted-et, vagy Budapest első amerikai konzulját, Dyer Frank Chestert stb. Az unitárius papléányok londoni neveltetését szolgáló Sharpe alapítvány jelentőségét is ebben a

fejezetben tárgyaljuk. Az egyetlen, megszakítás nélkül működött angol klub történetét az alapító elnök haláláig követjük nyomon.

V. Következtetések

1. Az angol–magyar–amerikai kapcsolatok eredményeként az unitárius teológiai gondolkodás felszabadult a Szentábrahámi-féle dogmatikai megkötöttségből, és az angol, de elsősorban amerikai szerzők – William Ellery Channing – hatására liberálisabb álláspontot kezdett képviselni.

2. Az angol és amerikai unitárius periodikák hatására (is), Kolozsvárott Kriza János kezdeményezése mellett teológiai folyóiratot alapítottak. A *Keresztény Magvető* szócsove lett a kor haladó eszméinek – pl. darwinizmus – és rendszeresen tájékoztatott nemcsak magyar, de a nemzetközi teológiai gondolkodás állásáról.

3. Az angol egyháztársadalmi egyletek mintájára Boros György vezetésével 1885-ben Kolozsvárott megalakult a Dávid Ferenc Egylet. Ugyancsak Boros volt az, aki rendszeresítette az ún. vasárnapi iskola intézményét.

4. A 19. század második felében, az angol kapcsolatok hatására megindul az egyház történelmének újraértelmezése. A romantikus egyháztörténet-írás Dávid Ferenc alakját a felekezet központjába állította, a közös múlt gyökereit felfedezve kapaszkodót adott az angol és amerikai unitarizmusnak.

Kovács Sándor

Kovács Sándor szakmai életrajza és irodalmi tevékenysége

Kovács Sándor (Brassó, 1968) a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet unitárius tanára Brassóban végezte iskolai tanulmányait (1982–1986). Teológiai oklevelet a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben szerzett (1988–1993). 1993 és 1998 között segédlelkész, majd lelkész Kolozsvárott. 1995/1996-ban a *Starr King School for the Ministry* (Berkeley, California) ösztöndíjasa volt, 1998 és 2001 között pedig a Szegedi Tudományegyetem ösztöndíjas doktorandusza. 2006 januárjától áprilisig kutatási ösztöndíjasként képezte tovább magát a *Harris Manchester College*-ban (Oxford) és a *Manchester Unitarian College*-ban (Manchester). Kutatási területe: unitárius egyháztörténet, angol–magyar–amerikai unitárius kapcsolatok. 1998 szeptemberétől tanársegéd a Protestáns Teológiai Intézetben (Unitárius Kar, Egyháztörténet). Irodalmi munkásságának termékei:

Szerkesztett kötetek, szövegkiadás (Molnár B. Lehel társzerkesztővel)

Boros György unitárius püspök naplója 1926–1941. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykövytárának kaidványai 1., Kolozsvár 2001.

Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentlékeknek hamis és igaz ismeretéről. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykövytárának kiadványai 2., Kolozsvár 2002.

Gál Kelemen, Káli Nagy Elek élet- és jellemrajza. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykövytárának kaidványai 3., Kolozsvár 2003.

Kénosi Tózsér János–Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története I.* Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1., Kolozsvár 2005.

Heltai Gáspár imádságos könyve. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 5., Kolozsvár 2006.

Tanulmányok kötetekben

Egy angol–magyar unitárius életútja. John Paget 1808–1892. In: *A szent szabadság utalmában. Erdélyi unitáriusok 1848–49-ben.* Szerk. Gaal György, Kolozsvár 2000. 316–334.

Transylvania and the Unitarian College Manchester: The Sharpe Hungarian Scholarships. In: *Unitarian to the Core. Unitarian College manchester 1854–2004.* Edited by Leonard Smith, Manchester 2004. 143–160.

Contributions to late 17th Century Relationship of the Transylvanian Unitarians and their Co-religionists in England and the Netherlands. In: *Faustus Socinus and his Heritage (Polish Academy of Arts and Sciences).* Edited by Lech Szczuki, Kraków MMV. 455–466.

Tanulmányok periodikumokban

Gejza József (1742–1782) *Keresztény Magvető* (a továbbiakban *KerMagv*) 1992. 42–49.

Almási Mihály unitárius püspök híveihez intézett levele 1716-ból. *KerMagv* 1993. 107–108.

Unitárius nagyjaink sírkövei a házsongárdi temetőben. *KerMagv* 1994. 97–105.

Lázár István. *KerMagv* 1995. 58–66.

Biografia seu vita Georgii Markos Csikfalviensis. *KerMagv* 1998/62–65.

Adalék Homoródszentmártoni Bíró Sámuel (1665–1721) főgondnok életéhez. *KerMagv* 2002. 12–19.

Adalék Kossuth Lajos angol és amerikai unitárius kapcsolataihoz. *KerMagv* 2002. 20–30.

Az erdélyi unitáriusok és az Újvilág. *KerMagv* 2002. 365–374.

Jakab Elek és Dávid Ferenc. *KerMagv* 2002. 374–380.

Az unitárius egyházi irodalom, avagy kísérlet annak összefoglalására. *KerMagv* 2003. 34–46.

Adalékok a Szervét-irodalom, -ikonográfia és -kultusz történetéhez. *KerMagv* 2003. 176–209.

Servet-kultusz az unitárius kollégiumokban. *Református Szemle* 2003. 684–696.

Adalék Gejza József életéhez és teológiai munkásságához. *KerMagv* 2004. 160–170.

Egy hitvita – két jegyzőkönyv. Adalék Heltai Gáspár megtéréséhez. *KerMagv* 2004. 437–443.

Kurze Geschichte der Unitarischen Kirche in Siebenbürgen. *Dokumentation, 4. oktober 2005. Frankfurt am Main, Versöhnungsprojekt Healing of Memories – Dialog über die gemeinsame Geschichte der christlichen Kirchen in Rumänien.* 64–69.

Tudománynépszerűsítő cikkek, recenziók

- Akik előttünk jártak. 130 éve született Vári Albert teológiai tanár. *Unitárius Közöny* (a továbbiakban *UK*), 1998. augusztus–október 8–10. sz., 6.
- Akik előttünk jártak. 100 éve született Lőrinczi László. *UK* 1998. november–december 11–12. sz., 6–7.
- A 2000. esztendő Unitárius Naptárának hátlapjára. *UK* 2000. január–február 1. sz., 6.
- Egyház és média. *UK* 2000. március–május, 2. sz. 9–11.
- Egyház és média. *UK* 2000. június–augusztus 3. sz. 11.
- Gaal György: Múzsák és erények jegyében. Dolgozatok Erdély unitárius múltjáról. Kolozsvár 2001. *KerMagv* 2001. 304–308.
- Az aratnivaló sok... Gondolatok az Unitárius Kislexikonról. *UK* 2001. április–június 2. sz.
- Szükségünk van a mítoszokra. *UK*, 2001. október–december 4. sz., 14–15.
- Szent-Iványi Sándorra emlékezünk születésének századik évfordulóján. *UK* 2002. január–február 1. sz., 5–6.
- Pákey Józsefre emlékezünk halála kétszázadik évfordulóján. *UK* 2002. március–április 2. sz., 15.
- John Paget János részvétele az 1848–49-es szabadságharcban és forradalomban. *Unitárius Élet* 2002. március–április 2. sz., 11–13.
- Lawrence & Nancy Goldstone: Out of the Flames. The Story of One of the Rarest Books in the World, and How It Changed the Course of History. *KerMagv* 2003, 222–224.
- Erdély unitárius fejedelme. *UK* 2004. január–február 1. sz., 7–8.
- Főhajtás az észak-amerikai utazó sírjánál. *UK* 2004. július–augusztus 4. sz., 6–7.
- Isten és ember szolgálatában. Erdő János emlékezete. Szerkesztette Szabó Árpád, Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár 2007. 332. *Református Szemle* 2007. 440–442.

COETUS THEOLOGORUM,

Pápa, 2007. július 23–28.

Idén a Pápai Református Teológiai Akadémián konferenciázott a Kárpát-medencei református teológiák tanári karainak munkaközössége, a Coetus Theologorum. A minden évben megtartott rendezvény témája ezennel a lelkészképzés és lelkésztovábbképzés volt. A kérdéskör megtárgyalása mindenekelőtt a Magyarországi Református Egyház és teológiai számára volt égető, és ezért sürgős rendezésre várt. A kolozsvári és komáromi teológiák tanárképviselője inkább csak az együttgondolkodás és tanácskozás szintjén kapcsolódhattak be a téma megbeszélésébe. Tény azonban, hogy a magyarországi lelkészképzés és lelkésztovábbképzés kérdései nem voltak idegenek a kolozsvári tanárok számára. Az erdélyi kezdeményezések, tapasztalatok és gondok nagyon hasonlítanak a magyarországiakhoz. Így mindaz, ami megfogalmazódott, mintául szolgálhat majd Erdélyben is.

A konferenciára hivatalosak voltak a Magyarországi Református Egyház püspökei és főgondnokai, hogy hozzászólhassanak a megfogalmazott javaslatokhoz, s hogy a